

SAMENVATTING

In deze studie wordt de plaats van het onbeklemtoond persoonlijk voornaamwoord (OPV) ten opzichte van het werkwoord in het Oud-Spaans onderzocht. Het onderzoek, waarin zowel kwantitatieve als kwalitatieve gegevens betrokken worden, is diachronisch van aard en baseert zich op een corpus van voorbeelden uit de 13de eeuw tot en met de 16e eeuw.

In hoofdstuk 2 wordt de meest relevante literatuur met betrekking tot de plaats van het OPV in het Oud-Spaans besproken. Daarbij wordt geconstateerd dat vrijwel alle studies weliswaar een uitgebreide beschrijving geven van de mogelijke posities van het OPV in verschillende syntactische contexten, maar dat zij over het algemeen niet in staat zijn de plaats van het OPV in verband te brengen met een algemeen syntactisch of functioneel plaatsingsprincipe. Bovendien wordt in studies die de plaats van het OPV in verschillende perioden beschrijven geen verband gelegd tussen de verschillende regels, noch wordt een verklaring gezocht voor het waarom van veranderingen in de plaatsingsregels.

Alvorens op basis van een eigen corpus de plaats van het OPV te analyseren, wordt in hoofdstuk 3 het karakter van het OPV in het Oud-Spaans onderzocht. Op basis van een kwantitatieve analyse wordt geconstateerd dat het OPV syntactisch gezien tot op zekere hoogte onafhankelijk is en bepaalde eigenschappen van een nominale constituent bezit, in de zin dat het, evenals een NP, zowel voor als achter het werkwoord kan verschijnen en in preverbale positie bovendien van het werkwoord kan worden gescheiden door een andere constituent (interpolatie). Fonologisch gezien gaat het daarentegen om een zwak, onbeklemtoond enclitisch voornaamwoord dat altijd een ander voorafgaand beklemtoond woord nodig heeft om op te steunen. Deze laatste eigenschap is vooral zichtbaar in de geanalyseerde teksten uit de 13de eeuw, waar het verschijnsel van apocope zeer frequent voorkomt.

Hoofdstuk 4 behandelt de plaats van het OPV ten opzichte van het finiete werkwoord in de 13de en 14de eeuw. Terwijl een eerste analyse, op basis van drie teksten uit de genoemde periode, lijkt aan te tonen dat voorplaatsing van het OPV gestaag toeneemt, blijkt dit bij nader onderzoek niet het geval te zijn. Bij een onderverdeling van het corpus in hoofd- en bijzinnen komt namelijk naar voren dat in beide categorieën het percentage voorgeplaatste OPVs min of meer gelijk blijft in de genoemde periode, waarbij in hoofdzinnen voorplaatsing weinig frequent is, terwijl in bijzinnen het OPV vrijwel uitsluitend voorgeplaatst wordt. De gevonden algemene stijging van het percentage voorplaatsing wordt veroorzaakt door het feit dat het aantal bijzinnen in het onderzochte corpus in de loop van de tijd toeneemt, waardoor, gezien de vrijwel absolute voorkeur voor voorplaatsing in dit type zinnen, het algemene percentage voorplaatsing stijgt.

In een verdere analyse wordt geconstateerd dat variatie in plaatsing zich alleen voordoet in een bepaalde groep hoofdzinnen. In die groep wordt de plaats van het OPV vervolgens aan een pragmatische analyse onderworpen. Uitgangspunt hierbij is dat de plaats voor het werkwoord numeriek gemarkeerd is en dat voorplaatsing derhalve tot verhoogde aandacht van de hoorder kan leiden. Deze verhoogde aandacht wordt door de spreker gebruikt, zo wordt beargumenteerd, om aan te geven dat de referent van het OPV relatief belangrijk is.

Het relatieve belang van een entiteit komt tot uitdrukking in een aantal voor de studie van de plaats van het OPV mogelijk relevante hiërarchieën, te weten, de

persoonshiërarchie, de animatiehiërarchie, de geslachtshiërarchie en de agentiviteitshiërarchie. Analyse van het corpus van voorbeelden aan de hand van deze hiërarchieën toont aan dat het belang van de referent van het OPV in het Oud-Spaans voldoet aan de persoonshiërarchie, dat wil zeggen dat OPVs die verwijzen naar een eerste of tweede persoon vrijwel uitsluitend voorgeplaatst worden, terwijl OPVs die naar een derde persoon verwijzen vooral achter het werkwoord staan.

Toch worden ook OPVs die naar een derde persoon verwijzen voor het werkwoord geplaatst, hetgeen betekent dat de spreker in die gevallen eveneens de verhoogde aandacht van de hoorder wenst. Deze verhoogde aandacht blijkt nodig te zijn als de referent van het OPV relatief minder voorspelbaar of minder voor de hand liggend is, omdat de afstand tussen OPV en NP-referent groot is of omdat er tussen het OPV en de werkelijke NP-referent andere NPs staan die als referent van het OPV geïnterpreteerd zouden kunnen worden.

Er wordt derhalve geconcludeerd dat voorplaatsing van het OPV in het Oud-Spaans pragmatisch bepaald was en een duidelijk communicatief doel diende. Op deze manier kon de spreker er voor zorgen dat de hoorder extra aandacht aan de verwijzing van het OPV besteedde, hetzij omdat de referent belangrijker was, hetzij omdat deze minder voor de hand liggend was.

In hoofdstuk 4 wordt eveneens getracht de absolute voor- of achterplaatsing in de overige hoofdzinnen en in bijzinnen te verklaren. Daarbij speelt de eerste positie in de zin, de P1-positie (cf. Dik 1989: 348 e.v., 359 e.v.) een centrale rol. In de zinnen met uitsluitend voorplaatsing, zo wordt betoogd, wordt de P1-positie gevuld door een P1-constituent, een constituent die niet anders dan op de eerste plaats in de zin kan staan. In die gevallen kan de P1-positie dan ook niet gebruikt worden voor pragmatische doeleinden, namelijk om een constituent met een topic- of focus-functie naar voren te plaatsen, zoals dat in andere zinstypen het geval is. Dit ontbreken van pragmatische mogelijkheden van de P1-positie valt samen met het ontbreken van de mogelijkheid om het OPV om pragmatische redenen voor het werkwoord te plaatsen. De absolute voorplaatsing van het OPV in zinnen met een P1-constituent in de P1-positie laat zich verklaren, zo wordt betoogd, uit het principe van toenemende complexiteit, een woordvolgordeprincipe op grond waarvan relatief weinig complexe constituenten eerder in de lineaire sequentie optreden dan relatief meer complexe constituenten met een vergelijkbare functie.

In zinnen met uitsluitend achterplaatsing wordt de P1-positie om pragmatische redenen door het werkwoord ingenomen. Hoewel theoretisch gezien voorplaatsing van het OPV om de speciale aandacht van de hoorder te trekken mogelijk zou moeten zijn, is er een fonologisch argument dat dit verhindert. In die gevallen immers zou het OPV, een zwak, enclitisch element, de eerste constituent van de zin zijn en zou er geen voorafgaand beklemtoond woord beschikbaar zijn waarop het OPV fonologisch zou kunnen steunen. Vandaar dat in die gevallen het OPV altijd achter het werkwoord verschijnt.

In hoofdstuk 5 wordt de periode vanaf de 15de eeuw beschreven. Vanaf de 15de eeuw neemt het aantal gevallen van voorplaatsing explosief toe. Er wordt geconstateerd dat de toename van voorplaatsing zich voordoet in de groep hoofdzinnen waarbij in de voorafgaande periode de plaats van het OPV pragmatisch bepaald was. Nadere analyse wijst uit dat de toename is toe te schrijven aan een overmatig gebruik van het pragmatische plaatsingsprincipe, in het bijzonder de factor van afstand tussen het OPV en zijn referent; het OPV wordt hoe langer hoe vaker voor het werkwoord geplaatst wanneer de afstand tussen beide relatief klein is.

Een verhoging van het aantal gevallen van voorplaatsing brengt met zich mee dat de plaats voor het werkwoord numeriek steeds minder gemarkeerd wordt en daardoor pragmatisch gezien steeds minder effectief wordt om de speciale aandacht van de hoorder te trekken. In die situatie, zo wordt gesteld, kan het eigenlijke motief van voorplaatsing op de achtergrond raken en kan er een herinterpretatie optreden waarbij voorplaatsing in verband wordt gebracht met de aanwezigheid van één of meerdere woorden voor de werkwoordsvorm, een omstandigheid die altijd optreedt bij voorplaatsing. Aldus kan men tot de formulering van een nieuwe plaatsingsregel komen op grond waarvan het OPV voor het werkwoord wordt geplaatst als er tenminste één woord aan het werkwoord voorafgaat. Daarmee is het feit of de P1-positie wordt ingenomen door een P1-constituent of een pragmatisch belangrijke constituent niet langer relevant voor de plaatsing van het OPV. In de 15de eeuw zien we dat het OPV steeds voor het werkwoord verschijnt wanneer er meer dan één woord voorafgaat; achterplaatsing treedt op bij één voorafgaand woord of wanneer het werkwoord in eerste positie staat. Waarschijnlijk is deze ontwikkeling bevorderd door het feit dat voorplaatsing van het OPV een fonologisch patroon oplevert dat aansluit bij het algemene patroon in het Spaans met het accent op de laatste of voorlaatste lettergreep.

Vervolgens wordt de laatste stap in de ontwikkeling beschreven, namelijk uitbreiding van voorplaatsing naar alle contexten met een finiet werkwoord. Deze stap is logisch gezien het feit dat er aan het einde van de 16de eeuw een situatie is ontstaan waarbij het grootste deel van de finiete werkwoorden voorplaatsing van het OPV kent en slechts een klein deel -wanneer de werkwoordsvorm in eerste positie staat- nog achterplaatsing laat zien, terwijl bij de niet-finiete werkwoorden achterplaatsing gebruikelijk is. Bovendien is variatie in plaatsing in deze periode niet meer pragmatisch bepaald, maar slechts een overblijfsel van een eerdere taalfase.

Desalniettemin kan de laatste context van achterplaatsing alleen veroverd worden wanneer het OPV fonologisch gezien niet meer afhankelijk is van een voorafgaand woord en wanneer het werkwoord de kern is waar plaatsing van het OPV om draait. Deze omstandigheden doen zich vanaf de 15de eeuw voor, waarvoor het feit dat gevallen van interpolatie nu niet meer gevonden worden, evenmin als gevallen van apocope, als bewijs kan gelden.

Tenslotte wordt in hoofdstuk 5 beargumenteerd dat de gevallen van de gebiedende wijs zich aan de algemene tendens tot voorplaatsing onttrekken, omdat daar achterplaatsing communicatief functioneel is. Een deel van de vormen van de gebiedende wijs is immers gelijk aan die van de aantonnende of aanvoegende wijs; de plaats van het OPV is dan de enige indicatie welke vorm -en derhalve welke taalhandeling- de spreker wil uitdrukken.

Hoofdstuk 6 behandelt tenslotte de ontwikkeling in plaatsing van het OPV bij de niet-finiete werkwoorden, de infinitief en de *gerundio*. Ogenscheinlijk lijken deze vormen vanaf de 13de eeuw een gestage ontwikkeling te laten zien naar voorplaatsing, een ontwikkeling die abrupt tot stilstand komt aan het einde van de 16de eeuw. Nadere analyse wijst echter uit dat het percentage voorplaatsing alleen stijgt bij gevallen waarbij de infinitief voorafgegaan wordt door een prepositie en dat voorplaatsing daar vanaf de 14de eeuw vrijwel absoluut is; bij de overige niet-finiete werkwoorden blijft voorplaatsing zeer zeldzaam.

Om de gevallen van voorplaatsing bij de door een prepositie ingeleide infinitief te verklaren wordt opnieuw de notie van de P1-positie gehanteerd. Er wordt betoogd dat de prepositie een P1-constituent is die de P1-positie van de infinitiefzin vult. Evenals bij zinnen met een finiet werkwoord en een P1-constituent in de P1-positie, beantwoordt

voorplaatsing bij gevallen van een door een prepositie ingeleide infinitief aan het principe van toenemende complexiteit.

Dat de eerste gevallen van voorplaatsing optreden in de 14de eeuw heeft te maken met het feit dat de constructie dan gekenmerkt wordt door een grote toename in het gebruik van verschillende preposities, terwijl in de voorafgaande eeuw slechts de prepositie *por* frequent was. Bij het gebruik van verschillende preposities zal de notie dat het hier om een constructie gaat waarbij de P1-positie wordt ingenomen door een P1-constituent sterker worden en kan het genoemde principe van toenemende complexiteit in werking treden, hetgeen voorplaatsing bevordert. Verder onderzoek van de gevallen van een door een prepositie ingeleide infinitief laat zien dat de eerste toename van voorplaatsing vooral optreedt wanneer het om de prepositie *de* gaat. Dit wordt verklaard uit het feit dat *de* syntactisch gezien veel overeenkomsten vertoont met *que*, een P1-constituent bij uitstek. Om die reden zou in de gevallen met *de* het woordvolgordeprincipe van toenemende complexiteit eerder in werking hebben kunnen treden.

De ontwikkeling in plaatsing van het OPV bij niet-finiete werkwoorden komt aan het einde van de 16de eeuw tot stilstand en er treedt een teruggang naar achterplaatsing op. Gezien het feit dat het werkwoord inmiddels een centrale rol speelt bij de plaatsing van het OPV -het OPV is zowel syntactisch als fonologisch afhankelijk geworden van het werkwoord- en gezien de plaatsingssituatie zoals die aan het einde van de 16de eeuw bestond -voornamelijk voorplaatsing bij finiete werkwoorden, voornamelijk achterplaatsing bij niet-finiete werkwoorden- is het niet verwonderlijk, zo wordt gesteld, dat het achtergeplaatste OPV zijn voorgeplaatste tegenhanger steeds verder verdringt. Dit leidt tot de moderne plaatsingsregel, waarbij het feit dat de P1-positie gevuld wordt door een P1-constituent niet langer van belang is voor plaatsing van het OPV, maar de vorm van het werkwoord de basis voor plaatsing is geworden.

In hoofdstuk 7 worden de belangrijkste conclusies van deze studie gepresenteerd. Enerzijds wordt de ontwikkeling in plaatsing van het OPV beschreven als een geval van grammaticalisatie. Anderzijds wordt ingegaan op de kwestie waarom men op een gegeven moment het pragmatische principe frequenter ging toepassen, hetgeen de beschreven verregaande consequenties met zich meebracht. Er wordt betoogd dat toename van het percentage voorplaatsing bij gevallen van een door een prepositie ingeleide infinitief de aanzet kunnen hebben gegeven voor de toename in voorplaatsing bij de finiete werkwoorden met variatie in plaatsing. Door de eerstgenoemde toename wordt voorplaatsing in het algemeen frequenter en daardoor minder gemarkeerd. Daarbij wordt echter aangetekend dat deze aanzet alleen mogelijk is, omdat het pragmatische plaatsingsprincipe reeds zwakke kanten kende. Ondanks het feit dat het een communicatief nuttig middel voor de spreker was, kon het slechts in bepaalde contexten -een deel van de hoofdzinnen- gebruikt worden.

De plaatsingsregel uit de 15de eeuw, waarbij een verband wordt gelegd tussen de aanwezigheid van aan de werkwoordsvorm voorafgaande elementen en voorplaatsing, is weliswaar gebaseerd op een principe dat direct waarneembaar is in de context en is weliswaar geldig voor alle finiete werkwoorden, maar hij is niet van toepassing op de niet-finiete werkwoorden. De moderne plaatsingsregel voldoet zowel aan de eis van directe waarneembaarheid als aan die van algemene toepasbaarheid, reden voor zijn uiteindelijke en definitieve succes. Belangrijke voorwaarde voor invoering ervan is echter de verandering in het karakter van het OPV geweest, van een syntactisch onafhankelijk voornaamwoord dat fonologisch gezien afhankelijk is van het voorafgaande woord naar een syntactisch en fonologisch van het werkwoord afhankelijk voornaamwoord.